Supliment al revistei „Impact strategic”

COLOCVIU STRATEGIC

UNIVERSITATEA NAȚIONALĂ DE APĂRARE „CAROL I”
CENTRUL DE STUDII STRATEGICE DE APĂRARE ŞI SECURITATE

Nr. 6 (165) / 2019
Indexat în CEEOL

PIERDERI UMANE ŞI PAGUBE MATERIALE INCIDENTALE ÎN RAPORT CU OPERAŢIILE MILITARE

Bogdan-Alexandru CONSTANTIN

Human losses and incidental damages in relation to military operations

Abstract: *In this paper we will present aspects regarding the apparition of rules and principles regarding collateral human losses and material damage. Afterwards, we will highlight collateral damage in military operations, focusing on the relationship between the loss of lives of combatants and non-combatants. We will try to identify situations when killing civilians can be seen as collateral damage, reprisals or war crimes.*

Keywords: *collateral damage, civilian persons, legal targets, combatants, civil goods, non-combatants.*

Pierderi umane și pagube materiale incidentale în raport cu operațiile militare

Rezumat: *În prezentul articol vom prezenta aspecte privitoare la apariția regulilor și principiilor în materia pierderilor umane și pagubelor materiale incidentale. Ulterior, vom evidenția pierderile și pagubele incidentale în operațiile militare, punând accent pe raporturile dintre pierderile de vieți ale combatanților și cele ale necombatanților. De asemenea, vom încerca să identificăm situațiile în care uciderea persoanelor civile constituie pierderi incidentale, represalii sau crime de război.*

Cuvinte-cheie: *pagube incidentale, persoane civile, ținte legale, combatanți, bunuri civile, necombatanți.*

Introducere

Conflictele armate anterioare secolului XX se desfăşurau între combatanţi, iar persoanele şi bunurile civile erau ferite de efectele directe ale conflictelor, de aceea primele convenţii ofereau definiţii şi protecţie pentru participanţii la ostilităţi, dar simultan cu dezvoltarea metodelor de ducere a conflictelor, acestea au ajuns a se desfășura în locuri în care persoanele civile își desfășurau activitățile zilnice, creându-se astfel necesitatea clasificării persoanelor care nu participă la conflictele armate și creării unui set de reguli care să le protejeze.

1. Apariţia regulilor şi principiilor privitoare la pierderile şi pagubele incidentale

Încă din antichitate, au existat norme pentru protecţia anumitor categorii de persoane (cum ar fi preoții), totuși pentru o lungă perioadă de timp populaţia civilă populația civilă nu a intrat sub incidența unor astfel de norme protective.

Un prim tratat, în care se lărgeşte sfera persoanelor protejate, a fost semnat în anul 1785, între SUA şi Prusia. Conform acestuia, în ipoteza izbucnirii unui conflict armat între cele două state, femeile, copiii şi în general persoanele care nu participă la ostilităţi, de ale căror activităţi profită întreaga omenire, vor fi protejate, atât ele, cât şi bunurile lor[1].

Protecţia persoanelor civile a început să fie intens dezbătută după apariţia bombardamentului aerian, ca şi tactică de luptă, iniţial în cadrul Primului Război Mondial, dar mai ales după cel de-al Doilea Război Mondial. Prin acest mod de purtare a războiului, pentru prima dată, necombatanţii au fost expuși efectelor directe ale războiului într-o manieră nemaiîntâlnită.

Când ne referim la pierderi și pagube incidentale, raportate la operaţiile militare, ne referim atât la vătămarea persoanele civile care nu participă

***Bogdan-Alexandru CONSTANTIN**, consilier juridic în Ministerul Apărării Naționale, este doctorand în domeniul Științe Militare în cadrul Universității Naționale de Apărare „Carol I” din București, e-mail: bogdan_alexandru.constantin@yahoo.com.*

la ostilităţi, cât și a bunurilor care sunt utilizate pentru viaţa lor de zi cu zi.

Convenția de la Geneva IV din 12 august 1949 (CG IV) este dedicată protecţiei persoanelor civile pe timp de război. În acest document, identificăm prima definire în acest sens a acestei categorii, astfel: „*Sunt protejate prin convenţie persoanele care se află, la un moment dat şi indiferent în ce formă, în caz de conflict sau de ocupaţie, sub puterea unei Părţi în conflict sau a unei Puteri ocupante ai cărei cetăţeni nu sunt*”[2].

În CG IV se precizează că persoanele nu pot renunţa parţial sau total la drepturile oferite de aceasta. Asupra acestora nu pot fi efectuate constrângeri de ordin fizic sau moral, pentru a obţine informaţii de la ele. De asemenea, art. 33 interzice represaliile, aplicarea de pedepse colective, sau sancţionarea unei persoane pentru o infracţiune pe care nu a comis-o, iar luarea de ostateci este interzisă.

Definiţia persoanelor civile a fost modificată şi completată prin art. 50 din Protocolul Adiţional I la Convențiile de la Geneva din anul 1949 privind protecția victimelor conflictelor armate internaționale. Astfel, persoanele care nu fac parte din rândul forțelor armate sau care nu au fost capturate și au primit statutul de „prizonieri de război” sunt considerate a fi persoane civile.

În continuare, art. 51 al aceluiași Protocol Adițional I stabileşte cadrul de protecţie al acestora, în sensul în care populaţia civilă şi persoanele civile se bucură de o protecţie generală contra pericolelor rezultând din operaţiile militare, cu respectarea unor reguli esențiale. Astfel, civilii sunt protejați de atacuri, violență sau teroare cu condiția ca aceștia să nu participe direct la ostilități. De asemenea, sunt interzise atacurile fără discriminare înțelese ca atacuri care nu sunt îndreptate împotriva unui obiectiv militar determinat, în care se folosesc metode şi mijloace de luptă care nu pot fi îndreptate împotriva unui obiectiv militar determinat sau în care se folosesc metode sau mijloace de luptă ale căror efecte nu pot fi limitate, respectiv atacuri capabile să lovească, fără deosebire, obiective militare şi persoane civile sau bunuri cu caracter civil.

Printre actele ostile fără discriminare sunt enumerate atacurile prin bombardament, care tratează ca un obiectiv militar unic un anumit număr de obiective militare net distanţate şi distincte, conţinând o concentraţie analogă de persoane civile sau de bunuri cu caracter civil, dar și atacurile de la care se poate aştepta să cauzeze incidental decese sau răniri în rândul populaţiei civile și/sau pagube bunurilor cu caracter civil excesive în raport cu avantajul militar concret şi direct aşteptat.

Sunt interzise, de asemenea, represaliile împotriva civililor sau utilizarea acestora ca scut pentru a camufla sau proteja unele obiective militare de atacuri inamice.

Conform prevederilor art. 57 al aceluiași document, operaţiile militare trebuie să fie conduse, având-se în vedere protejarea permanentă a populaţiei civile şi a bunurilor cu caracter civil. De aceea, în pregătirea unui atac, planificatorii trebuie să verifice ca obiectivele ce vor fi atacate să fie obiective militare legitime, că acestea nu se bucură de vreo protecţie specială şi că în ele nu se află persoane civile. De asemenea, aceştia trebuie să ia toate măsurile posibile, din punct de vedere practic, în alegerea mijloacelor şi metodelor de atac, pentru a evita sau a reduce la minim pierderile de vieţi omeneşti din cadrul populaţiei civile, a rănirii persoanelor civile şi a producerii de pagube la bunurile cu caracter civil, care ar putea fi cauzate incidental. Nu trebuie lansat un atac în urma căruia este previzibilă cauzarea incidentală de pierderi de vieţi omeneşti în rândurile populaţiei civile, rănire a persoanelor civile și/sau de pagube în bunuri cu caracter civil sau o combinaţie a acestor pierderi umane și materiale care ar fi excesive în raport cu avantajul militar concret şi direct aşteptat.

În Protocolul Adițional I nu se oferă o definiție a bunurilor cu caracter civil, art. 52 precizând doar că bunurile civile nu pot fi atacate, totuși acestea sunt descrise ca fiind bunuri care nu sunt obiective militare. Protocolul definește obiectivele militare ca fiind bunurile care prin natura, amplasarea, destinația sau utilizarea lor aduc o contribuție efectivă acțiunii militare, iar prin distrugerea lor rezultă un avantaj militar precis. În comentariile asupra Protocolului Adițional I[3] se precizează că s-a utilizat această metodă urmărindu-se a se oferi o protecție mai eficientă bunurilor civile, prin exemplificarea celor ce pot face obiectul unui atac. În ipoteza în care se observă că obiectivul atacat nu este militar, că acesta beneficiază de o protecţie specială, sau când există posibilitatea evidentă că atacul va cauza, incidental, pierderi de vieţi omeneşti în rândul populaţiei civile, rănirea persoanelor civile, pagube bunurilor cu caracter civil, sau o combinaţie a acestor pierderi şi pagube care ar fi excesive în raport cu avantajul militar concret şi direct aşteptat, acest atac trebuie anulat sau întrerupt. De asemenea, pentru atacurile care pot afecta populaţia civilă, acestea trebuie anunţate din timp, astfel încât populaţia să poată fi ferită de efectele lor.

Protocolul Adițional I mai stipulează că, în situaţia în care „*este posibilă alegerea între mai multe obiective militare pentru a obţine un avantaj militar echivalent, trebuie să se aleagă obiectivul pentru care se poate aştepta ca atacul să prezinte pericolul cel mai mic pentru persoanele civile sau pentru bunurile cu caracter civil*”[4].

Aliniatul 5 al art. 57 conchide că „*nici o dispoziţie a prezentului articol nu poate fi interpretată ca*

autorizând atacurile împotriva populaţiei civile, persoanelor civile sau a bunurilor cu caracter civil".

Principiul proporţionalităţii şi cel al distincţiei oferă persoanelor civile un statut protejat în timpul unui conflict armat, mai ales atunci când se află în proximitatea unor obiective militare.

În anul 2016, la nivelul Comitetului Militar al UE a fost întocmit un document-concept privind evitarea şi minimalizarea pagubelor incidentale în operaţiile militare desfăşurate sub sigla UE. Conform acestuia, producerea pagubelor incidentale trebuie evitată deoarece prin omorârea persoanelor civile se poate pierde foarte uşor legitimitatea operaţiei şi sprijinul populaţiei locale.

În acest document se precizează că pentru prevenirea pierderilor incidentale trebuie respectate următoarele linii directoare[5]:

- distingerea între persoanele civile care participă la ostilităţi şi cele care nu participă;
- respectarea principiului proporţionalităţii;
- existenţa unor informaţii complete, corecte şi transmise în timp utile;
- actualizarea permanentă a manualelor cu „lecţii învăţate";
- asigurarea unei asistenţe juridice adecvate contextului militar;
- instruirea personalului militar cu privire la normele Dreptului operațional aplicabil conflictelor armate (DOCA), anterior trimiterii acestora într-o zonă de conflict;
- respectarea normelor DOCA în toate operaţiile militare desfăşurate de către state membre ale UE;
- utilizarea eficientă a capabilităţilor de management al ţintelor.

Pentru a ajuta forţele luptătoare, în anexa documentului se prezintă o metodologie de estimare a pierderilor incidentale. Aceasta pleacă de la utilizarea efectelor cunoscute ale armelor şi muniţiilor utilizate, dar se precizează că estimările nu pot fi considerate o ştiinţă exactă.

Considerăm că prin introducerea normelor de protecţie a persoanelor civile, nivelul de protecţie de care beneficiază sau ar trebui să beneficieze această categorie în timpul unui conflict armat a crescut, cu toate că, aşa cum vom arăta în continuare, numărul deceselor civililor în cadrul războaielor este într-o continuă creştere.

2. Raportul dintre numărul persoanelor decedate din rândul combatanţilor şi cel al persoanelor civile în operaţiile militare

Complexitatea actuală a teatrelor de operaţii ne conduce să analizăm pierderile şi pagubele incidentale în diferite tipuri de operaţii. Pentru a face această analiză, prezentăm pe scurt principalele tipuri de conflicte specifice mediului actual de securitate, după cum urmează:

- *Conflicte între state* în care părţile beligerante sunt reprezentate de state, alături de care pot participa şi entităţi nestatale, dar actorii principali ai unui astfel de conflict sunt statele[6];
- *Conflicte dintre state şi entităţi nestatale,* tip de conflict care poate fi împărţit la rândul său în două categorii:
  - prima, în care entitatea adversarului statal este reprezentată de o entitate situată în afara teritoriului statului respectiv (o colonie), acest tip de conflicte au ca scop (în general) obţinerea independenţei;
  - a doua, în care entitatea nestatală îşi desfăşoară activitatea pe teritoriul unui stat recunoscut internaţional, dar între acea entitate şi statul în care îşi desfăşoară activitatea nu există o legătură (Al Qaeda)[7];
- *Conflicte armate interne* sau conflicte armate neinternaţionale, care se desfășoară în interiorul graniţei statale. Acest tip de conflict poate fi:
  - război civil în care forţele armate ale statului se luptă cu un grup sau grupuri capabile să desfăşoare acţiuni militare;
  - conflict între entităţi nestatale care nu desfăşoară acţiuni împotriva forţelor guvernamentale[8];
- *Conflicte transnaţionale* sunt acele tipuri de conflicte în care o entitate nestatală desfăşoară acţiuni militare pe teritoriul mai multor state[9].

Există autori care arată că în oricare decadă a ultimelor două secole, numărul maxim de conflicte interstatale a fost de 10. Războaiele extrateritoriale dintre state şi actori nestatali au fost maxim 18 într-o decadă, iar după anul 1956 numărul acestora a scăzut semnificativ, ajungând la un maxim de cinci pe decadă. În schimb, conflictele armate neinternaţionale au avut o cu totul altă evoluţie: după anul 1957, în fiecare decadă, numărul conflictelor a fost mai mare de 20, ajungându-se ca în perioada 1987-1996 să existe un număr de 40, iar în perioada 1997-2006, 35 de astfel de conflicte[10].

Într-un articol realizat în anul 2001, se afirmă că „*războaiele moderne au devenit conflicte fără limită. Populaţia civilă a devenit, accidental sau intenţionat, un actor principal în teatrele de operaţii, care nu se mai desfăşoară exclusiv pe câmpuri de luptă. Efectuând o comparaţie statistică rezultă că în timpul Primului Război Mondial una din zece persoane decedate era o persoană civilă, iar în conflictele contemporane, la zece persoane civile decedate, decedează un combatant*"[11].

În ultimele decenii, zonele de conflict s-au mutat în ariile locuite de oameni, astfel 79% din populaţie trăieşte în zonă de conflict în Afganistan, iar în Somalia procentul populației aflate în această situație scade la 63%[12].

Din *Law of War Manual*, emis de Departamentul american al apărării, se desprinde ideea potri-

vit căreia stabilirea excesivităţii trebuie calculată în raport cu pierderile de vieţi ale militarilor, cu distrugerea bunurilor cu caracter militar, cât şi cu efectele care pot fi produse prin neluarea unei decizii de angajare a ţintelor[13], motiv pentru care, în continuare vom prezenta câteva aspecte privitoare la numărul de decese survenite în rândul forţelor armate, în paralel cu cel al persoanelor civile, în conflictele majore din ultimele secole.

Serviciul de cercetări al Congresului SUA a întocmit, în anul 2015, un raport asupra pierderilor suferite în operaţiile militare, de la Războiul de Independenţă, până în prezent, raportul fiind actualizat în septembrie 2018. Din acesta rezultă că numărul de decese a scăzut foarte mult, de la 405.399 în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, la 58.220 în Războiul din Vietnam și 383 în Primul Război din Golf. Aceste cifre cresc în cadrul operaţiei *Enduring Freedom* din Afganistan, numărul deceselor ajungând la 1.844, iar în cadrul operaţiei *Iraqi Freedom*, sunt cuantificate 3.482 de decese[14]. Aceste date privesc doar decesele cetățenilor din SUA, dar în toate aceste conflicte au fost implicate mai multe părţi.

Milton Leitenberg în *Deaths in Wars and Conflicts in the 20th Century*[15] a adunat date statistice cu privire la decesele survenite în conflictele majore ale secolului trecut, împărţindu-le în două categorii: decesele personalului militar şi decesele civililor.

Când vorbim de decesul civililor, în compilarea datelor şi emiterea unor concluzii clare încep să apară probleme. Adam Roberts afirmă că *„în ciuda investigaţiilor ample desfăşurate în multe zone de război şi a dezvoltării semnificative a metodologiei, există încă o lipsă de date fiabile, privind victimele civile ale războiului*"[16]. El consideră că pentru a putea efectua o contabilizare reală a datelor referitoare a victimele civile ar trebui să se realizeze următoarea categorisire:

„1. Persoane decedate ca urmare a efectelor directe ale conflictelor;

2. Persoane rănite în urma efectelor directe ale conflictelor;

3. Persoane decedate, în timpul sau după un conflict - din cauza unor efecte indirecte ale războiului, cum ar fi îmbolnăvirile, subnutriţia, lipsa unor legi adecvate -, care nu ar fi decedat în număr așa de mare din motivele respective, dacă nu ar fi fost un conflict;

4. Victime ale violenței proliferate de o parte aflată în conflict;

5. Victime ale violurilor şi a altor abuzuri sexuale corelate cu războiul;

6. Persoane care fug din calea războiului (refugiați și persoane deplasate intern);

7. Persoane decedate după terminarea unui război din cauza rănilor suferite"[17].

Revenind asupra raportului dintre persoanele civile decedate şi combatanţii decedaţi în cadrul conflictelor armate, întâlnim diverse procente. Într-o declaraţie de presă susținută în anul 1998, Secretarul general al ONU de la acea dată, Kofi Annan, afirma că din totalul deceselor, 75% sunt ale civililor[18]. Din studiul realizat de Ruth Leger Sivard se desprinde ideea că procentul a crescut de la 74% la începutul anilor 1980, și în anul 1990 procentul pare să fie tot ridicat[19]. În *Strategia de Securitate a Uniunii Europene*, emisă în anul 2003, se arată că procentul victimelor civile înregistrate pe perioada conflictelor după anul 1990 este de 90%[20].

Putem afirma că procentajele oferite de anumite studii, nu au fost realizate ţinându-se cont de date a căror provenienţă poate fi considerată credibilă, sau că acestea pot fi reale pentru anumite conflicte, un astfel de exemplu fiind cel din Rwanda. Dar ele nu sunt general valabile. Astfel, se naşte următoarea întrebare: Care ar fi procentajul acceptat de victime civile în raport cu cele militare, conform normelor DOCA?

Cele mai vechi calcule statistice referitoare la decesele legate de războaie datează din secolul al XVIII-lea. Cu titlu de exemplu, unele studii afirmă că în Războaiele Napoleoniene au decedat aproximativ 3 milioane de militari şi 1 milion de civili[21]. Conform statisticilor realizate de Matthew White, în timpul Primului Război Mondial au fost înregistrate 15 milioane de decese, din care 8,5 milioane personal militar, iar restul de 6,5 milioane fiind civili[22]. Aceste cifre reprezintă totalul persoanelor decedate în urma unor răni provocate în atacuri armate, dar şi din cauza unor boli contagioase ce au izbucnit în timpul războiului; de asemenea, o parte din populaţia civilă a decedat ca urmare a înfometării. În acest context, autorul precizează că datele cu privire la decesele civililor din timpul Primului Război Mondial, pot cuprinde şi decese ce au avut alte cauze, cum ar fi Revoluţia Rusă (1917-1922) sau Genocidul Armean (1915-1922)[23].

În ceea ce priveşte datele statistice ale celui de-al Doilea Război Mondial, prezentate de Matthew White, rezultă că numărul deceselor a ajuns la aproximativ 65,5 milioane de persoane. Se consideră că numărul combatanţilor decedaţi se află între 20 şi 25 de milioane, iar numărul persoanelor civile între 40 şi 45 de milioane, din care aproximativ 13-20 de milioane au decedat ca urmare a înfometării şi a bolilor[24].

Cu toate că fiecare statistică amintită anterior, a fost criticată sau poate fi criticată, dintr-un motiv sau altul, putem observa că în timpul Războaielor Napoleoniene raportul deceselor a fost de aproximativ 2 la 1 în favoarea deceselor militarilor, iar acesta s-a depreciat constant în favoarea deceselor civililor, în cel de-al Doilea Război Mondial, ajungându-se la o proporție de 1 la 2, iar în con-

flictele moderne acesta este mult mai mare.

Faţă de cele arătate anterior, nu ne raliem opiniilor conform cărora avantajul militar obţinut trebuie socotit la numărul de decese din cadrul forţelor proprii, la numărul de combatanţi inamici decedaţi, la bunurile inamicului distruse, sau la efectele viitoare, pe termen mediu şi lung ale unei astfel de acţiuni. Considerăm că avantajul militar obținut trebuie calculat ţinându-se cont doar de efectele imediate ale unei operaţiuni militare, în caz contrar ar putea fi considerată justificată utilizarea unei bombe nucleare pentru a ucide conducătorul unui stat, sau a unei grupări insurgente, cu toate că ar fi afectate vieţile şi bunurile mai multor persoane civile.

3. Uciderea persoanelor civile – pierderi incidentale, represalii sau crime de război?

La momentul actual, conform Cartei ONU, statele pot iniţia un conflict armat interstatal în două ipoteze: în cazul unei legitime apărări pentru a respinge un atac al altui stat sau în cazul în care Consiliul de Securitate al ONU autorizează utilizarea forţei.

Statului ce planifică un atac îi revine obligaţia de a respecta toate normele DOCA şi de a proteja persoanele civile de atacurile pe care le va lansa. Ca o regulă generală, combatanţii au dreptul de a ucide alţi combatanţi, de a distruge obiective militare, dar trebuie să se abţină de la a distruge bunurile civile şi de la a omorî persoane civile. Această regulă are totuşi o excepţie, în cazul în care persoane civile ajung să fie omorâte, în timpul operaţiilor militare, faptele combatanţilor nu vor fi considerate crime de război, dacă decesul persoanelor a survenit incidental, în timpul angajării unor ţinte legitime şi în ipoteza în care nu sunt considerate a fi „*excesive în raport cu avantajul militar concret şi direct aşteptat*”[25].

Principiul distincției a fost enunțat prin Convenţiile de la Geneva din anul 1949 deoarece cel deal Doilea Război Mondial a generat necesitatea clasificării categoriilor de persoane ce sunt afectate într-un conflict şi distingerii acestora unora faţă de altele, pentru a putea fi protejate persoanele care nu participă direct în cadrul conflictului. De asemenea, articolul 51 din Protocolul Adiţional I la Convențiile de la Geneva din 12 august 1949 oferă protecţie persoanelor civile în faţa ostilităţilor, dar pentru a stabili ce persoane sunt considerate a fi civile, trebuie făcută distincţia dintre persoanele ce participă la ostilităţi şi cele ce nu participă. Opinăm că această prevedere ar trebui să fie considerată una din normele generale de drept cu aplicare mondială, dar adoptarea acesteia nu a fost făcută în unanimitate.

Menţionăm faptul că art. 51 din Protocolul Adiţional I este unul la care nu pot fi formulate rezerve[26], de aceea anumite state nu au ratificat respectivul Protocol (SUA, Pakistan, India, Israel), deşi au afirmat că vor respecta normele acestuia.

Considerăm că distanţa ce trebuie să existe între obiectivele militare nu poate fi stabilită obiectiv, ea constituie un element subiectiv, ce trebuie analizat de la caz la caz. Putem accepta ideea că această distanţă poate fi mai mare într-o zonă extraurbană, iar într-o zonă urbană, aceasta trebuie să fie, în mod obligatoriu, cât mai restrânsă. În momentul planificării oricărui atac trebuie să se ţină cont de toate capabilităţile statului pentru ca ţintele să fie lovite cu cea mai mare precizie, astfel stabilirea distanţei cade asupra celor ce planifică şi execută atacul.

De asemenea, cuantificarea sintagmei de a nu cauza „*incidental pierderi de vieţi omeneşti la populaţia civilă, rănirea de persoane civile, pagube bunurilor cu caracter civil sau o combinaţie a acestor pierderi şi pagube, care ar fi excesive în raport cu avantajul militar concret şi direct aşteptat*” în cadrul art. 51 alin. 5 lit. b), ridică anumite semne de întrebare în interpretarea şi punerea sa în aplicare, considerându-se că dacă interesele militare impun, poate fi considerat ca fiind justificat uciderea persoanelor civile sau distrugerea bunurilor civile.

Art. 57 din Protocolului Adițional I, trebuie interpretat în sensul în care atacul va fi îndreptat numai împotriva unei ţinte legale, iar în atac să fie folosite acele mijloace care vor produce distrugerea acelui obiectiv şi nu vor aduce atingere unor ţinte protejate[27].

Situaţiile în care se ştie, indubitabil, că atacurile nu vor produce pagube excesive, acestea sunt permise, dar în cazul în care există dubii asupra posibilității pierderii de vieţi omeneşti civile, atunci atacul va trebui anulat. Observăm faptul că răspunderea asupra angajării ţintelor incumbă asupra planificatorilor şi comandantului care ordonă atacul, în primul rând, iar în plan secundar asupra celor ce execută atacul, principiul conform căruia ordinele militare nelegale nu se execută, fiind înscris în regulamentele militare ale unui număr mare de state.

Astfel de idei au fost păstrate şi utilizate în conflicte mai recente, unul fiind conflictul etnic desfăşurat pe teritoriul fostei Republici Iugoslave, din anii '90. Faptele ilegale săvârşite de combatanţi au fost judecate de către Tribunalul Penal Internațional pentru fosta Iugoslavie (TPII) unde a fost relevat faptul că populaţiei civile nu i-au fost respectate drepturile, mai mult decât atât, ea a făcut obiectul atacului direct al forţelor armate. Cu titlu de exemplu, enunţăm faptele petrecute pe teritoriul actual al Bosniei-Herţegovina în 16 aprilie 1993 enunţate în dosarul *Procuror versus Kupreskic şi alţii*.

În 6 martie 1992, Bosnia-Herţegovina şi-a declarat independenţa, iar în 3 iulie 1992, comunita-

tea croată din cadrul acestui stat s-a declarat independentă de statul bosniac. În prima parte a anului 1993, cele două entităţi s-au aflat într-un conflict armat internaţional[28], ambele constituinduşi armate.

În data de 16 aprilie 1993, forţele armate croate au lansat un atac fără precedent în zona centrală a Bosniei-Herţegovina, atacând toate localităţile ce se aflau pe o rază de 10 kilometri de satul Ahmici. Într-un interval de câteva ore, aproximativ 116 persoane, inclusiv femei şi copii, au fost ucise, iar aproximativ 24 au fost rănite - toate victimele fiind musulmane.

TPII a decis că scopul acestor atacuri a fost unul de epurare etnică, fiind parte a unui plan elaborat ce avea ca scop final determinarea populaţiei musulmane să părăsească această zonă. Tribunalul, deşi a considerat că pentru aceste fapte ar trebui sancţionate şi alte persoane necunoscute la momentul finalizării dosarului, a condamnat doar militarii participanţi la această acţiune cu pedepse cuprinse între 6 şi 25 de ani de închisoare.

Ulterior, în cadrul conflictului din Kosovo din 1998-1999, forţele NATO au utilizat teoria celor 5 cercuri concentrice[29], conform căreia trebuie atacate acele elemente care vor determina populaţia civilă să nu mai susţină regimul aflat la conducere[30]. Trebuie amintit că şi această viziune asupra ducerii unui război impune interdicţia de a ataca populaţia civilă.

Având în vedere faptul că în urma conflictului, 70% din podurile rutiere şi 50% din podurile feroviare au fost distruse, iar circulaţia feroviară şi cea pe Dunăre a fost blocată, considerăm că ar trebui să se stabilească o linie cuantificabilă pentru a se putea stabili ce înseamnă pagube excesive în raport cu obiectivele militare.

Conform unui studiu realizat de Human Rights Watch, intitulat *Civilian Deaths in the NATO Air Campaign*[31], în timpul campaniei au fost ucise aproximativ 500 de persoane civile în 90 de atacuri separate.

Sfera ţintelor legale ar fi trebuit restrânsă odată cu apariţia Protocolului Adiţional I, dar introducerea în lista cu ţinte a mijloacelor de comunicare media constituie o lărgire a sferei acestora, deși considerăm că mijloacele de comunicare media pot face obiectul unor atacuri legale numai dacă sunt implicate în mod direct în susţinerea sau ducerea conflictului armat.

Susţinem acestea, având în vedere şi decizia Tribunalului Militar Internaţional de la Nürnberg, emisă faţă de Hans Fritzsche[32], prin care acesta a fost achitat, constatându-se faptul că acțiunile propagandistice nu au avut un rol în atrocităţile comise în cel de-al Doilea Război Mondial, acestea având doar scopul de a creşte susţinerea populaţiei pentru acţiunile militare.

Faţă de cele prezentate, opinăm că atacul intenţionat al NATO asupra televiziunii naţionale sârbe, ce s-a soldat cu decesul a 16 persoane civile şi cu rănirea a încă 16, a fost unul disproporţionat, despre care considerăm că a cauzat pierderi excesive în raport cu obiectivele militare dorite. Scopul normelor de drept internațional umanitar este acela de a proteja populaţia civilă în orice context legat de un conflict armat. Astfel, cunoscându-se faptul că în sediul televiziunii se aflau persoane civile a căror integritate fizică ar avea de suferit, atacul asupra acelui obiectiv nu putea fi considerat ca neexcesiv, raportat la obiectivele militare avute de îndeplinit. Menţionăm că rudele persoanelor decedate, alături de cei răniţi în evenimente, au iniţiat un proces la Curtea Europeană a Drepturilor Omului[33], considerând că atacul a încălcat art. 2 (dreptul la viaţă) şi 10 (libertatea de exprimare) din Convenţia Europeană a Drepturilor Omului. Curtea, în unanimitate a respins ca inadmisibilă cererea, considerând că faptele nu pot fi imputate statelor chemate în faţa Curţii.

NATO s-a apărat afirmând că atacul asupra televiziunii, făcea parte dintr-un obiectiv strategic amplu, acela de a diminua sau chiar stopa capacitatea armatei iugoslave de a ataca populaţia din Kosovo, cât şi de a ataca alte state vecine, organizația prevenind astfel destabilizarea regiunii. În acest sens, reprezentanţii NATO au susţinut că pierderile incidentale cauzate sunt neexcesive în raport cu obiectivele strategice urmărite[34].

Având în vedere faptul că intervenţia militară din Kosovo s-a soldat cu decesul a 500 de persoane civile, iar alte 6.000 au fost rănite, două organizaţii neguvernamentale internaţionale, *Amnesty International* şi *Humans Right Watch*, au formulat către TPII plângeri penale, în vederea efectuării de cercetări sub aspectul nerespectării normelor DOCA. Procurorul a respins cererile, fără a formula vreun capăt de acuzare, considerând că nu sunt probe suficiente pentru a susţine acuzaţiile[35].

Iniţial s-a considerat că plângerile au fost respinse mult prea uşor, dar pentru a demonstra că soluţia a fost dată în urma unor cercetări complexe, procurorul a publicat Raportul final al cercetării, integral[36]. Din acesta rezultă că NATO a întreprins toate măsurile cu putinţă pentru a preveni uciderea sau rănirea populaţiei civile, prin crearea unor grupuri ce analizau minuţios fiecare aspect al unei operaţii. De asemenea, tot aici se prezintă că populaţia civilă nu a fost niciodată obiectul unui atac direct.

Considerăm că acestei campanii îi pot fi aduse anumite critici, sub aspectul respectării normelor DOCA. Dintre acestea ne vom referi doar la faptul că personalul militar ce execută atacul, ar trebui să poată constata dacă ţinta pe care trebuie să o angajeze este sau nu una legală.

Acest lucru nu a putut fi pus în practică în cadrul bombardamentelor efectuate de la mare înăl-

ţime, aproximativ 4.500 de metri, piloţii neavând posibilitatea fizică de a constata dacă în zona ce urma a fi bombardată existau persoane civile. Apariţia unor persoane civile în zonă, ar fi putut schimba catalogarea ţintei, din una legală, în una ce nu trebuie atacată. NATO a justificat bombardamentul de la mare înălţime prin încercarea de a diminua pierderile, în cadrul forţelor proprii.

Opinăm că la nivelul actual, în cadrul unor conflicte armate între state, persoanele civile vor fi protejate, coroborând faptul că majoritatea statelor au ratificat Convenţia a IV-a de la Geneva, iar prevederile Protocolului Adiţional I sunt considerate ca făcând parte din dreptul cutumiar, cu atât mai mult odată cu apariţia unor noi tehnici de luptă care permit angajarea ţintelor cu precizie, chiar şi de la mari înălţimi, fără a produce pierderi incidentale în rândul populaţiei civile.

Un astfel de exemplu îl constituie utilizarea, de către armata SUA, a celei mai mari bombe nenucleare, în Afganistan. Pe data de 13 aprilie 2017, armata SUA a atacat o reţea de tuneluri din districtul Achim, ce erau utilizate de forţe ale organizației teroriste Stat Islamic (ISIS). Bomba a avut o încărcătură de 11 tone de exploziv, având o rază de explozie de 1,6 kilometri. În urma impactului a rezultat distrugerea sistemului de tuneluri şi decesul unor combatanţi ai ISIS[37].

Protecţia populaţiei civile în cadrul conflictelor armate asimetrice, deşi la nivel teoretic este asigurată, evenimentele recente ne demonstrează că nu poate fi pusă în aplicare într-un mod practic, aşa cum ne demonstrează conflictul din Siria.

Pe de o parte, avem forţele statale siriene, care sunt acuzate de utilizarea unor arme chimice, în oraşele Alep şi Khan Sheikhoun. De exemplu, la data de 6 septembrie 2016, în oraşul Alep, forţele guvernamentale au fost acuzate că au aruncat recipiente conţinând agenţi toxici asupra oraşului, în urma acestui atac rezultând rănirea a peste 70 de persoane civile[38], iar la data de 4 aprilie 2017, oraşul sirian Khan Sheikhoun, aflat sub controlul forţelor rebele a fost bombardat de forţele armate siriene. În urma bombardamentului a rezultat împrăştierea unor gaze toxice[39] ce au dus la decesul a peste 80 de persoane civile[40]. Deşi SUA afirmă că atacurile asupra populaţiei civile sunt unele planificate şi executate de către forţele guvernamentale, aceştia din urmă, împreună cu Rusia, afirmă că eliberarea în atmosferă a gazelor toxice este o formă de pagubă incidentală survenită în urma unor atacuri asupra unor puncte ce se află sub controlul forţelor rebele.

În prima ipoteză, cea susţinută de către SUA, este indubitabil că atacurile încalcă prevederile DOCA, atacul respectiv neputând fi socotit altfel decât ca fiind represalii, iar oficialii statului sirian trebuie traşi la răspundere pentru infracţiuni contra umanităţii.

În ceea de-a doua ipoteză, considerăm că astfel de pagube incidentale sunt, în mod clar, excesive în raport cu avantajul militar obţinut, dacă există posibilitatea ca în urma unui atac să fie afectată viaţa unor persoane civile, atunci acel atac trebuie oprit. Astfel, dacă se cunoştea că în vecinătatea locurilor ce urmau a fi bombardate sunt depozitaţi agenţi toxici, forţele guvernamentale trebuiau să prevadă riscul ca aceştia să fie eliberaţi în atmosferă, iar atacul trebuia oprit.

Considerăm că şi în cea de-a treia ipoteză statul sirian poate fi tras la răspundere, deoarece conducerea acestuia cunoşteau sau trebuiau să cunoască faptul că forţele rebele deţin agenţi toxici, iar intervenţia trebuia efectuată în aşa fel încât aceştia din urmă să nu se poată elibera în atmosferă.

Pe de altă parte, actori nestatali, cum ar fi ISIS, afirmă în mod deschis faptul că nu respectă şi nici nu doresc să respecte normele DOCA. Aceştia atacă populaţia civilă în mod direct, considerând că Sharia este singura lege ce trebuie respectată.

Opinăm că, atât în cazul grupării ISIS, cât şi în cel privind luptele cu forţele rebele, statul sirian este prima entitate căreia îi revine obligaţia de a lua toate măsurile necesare pentru a asigura siguranţa şi integritatea populaţiei civile, putând fi tras la răspundere pentru inacţiunea sa în oferirea protecţiei persoanelor civile.

Putem fi de acord că, indiferent de calitatea informaţiilor şi de necesitatea obţinerii unui avantaj militar, stabilirea proporţionalităţii acestora în raport cu distrugerile sau pierderile de vieţi omeneşti al necombatanţilor, previzionate, vor fi întotdeauna calculate într-o manieră subiectivă. În mod cert, comandantul unei unităţi militare şi un militant pentru respectarea drepturilor omului nu vor stabili proporţionalitatea în acelaşi mod, primul va pune accent pe obţinerea avantajului militar, iar cel de-al doilea va afirma că viaţa unui singur om valorează mai mult decât orice avantaj tactic, operaţional sau chiar strategic.

Pentru a putea stabili, într-un mod cât mai obiectiv, linia de demarcare a proporţionalităţii, comandanţii vor trebui să acţioneze în concordanţă cu asistenţa juridică oferită de consilierul juridic pe care îl au la dispoziţie. Astfel, un comandant ce acţionează cu bună-credinţă și căruia i se oferă o asistenţă juridică adecvată ar trebui să considere că omorârea sau rănirea persoanelor civile sau distrugerea bunurilor civile nu pot fi considerate altfel decât disproporţionate în raport cu obţinerea unui avantaj militar.

Concluzii

Din prezenta lucrare se desprinde ideea conform căreia nu poate fi stabilit un procent „matematic” pentru a se putea stabili ce este excesiv în raport cu avantajul militar obținut. Considerăm că,

anterior lansării oricărui atac, trebuie să se asigure îndeplinirea tuturor prevederilor comune ale DOCA. Prin această acțiune populaţia civilă şi bunurile cu caracter civil cad sub incidența unei protecții permanente având în vedere că aceste reguli fundamentale stabilesc faptul că aceştia nu pot fi obiectul unor atacuri, iar în cazul apariţiei unor pierderi, acestea trebuie reduse la minim.

Constatăm că după cel de-al Doilea Război Mondial au apărut un număr semnificant de convenţii internaţionale care protejează persoanele civile, în contextul în care evoluţia tehnologică a îmbunătăţit acuitatea armelor, iar vieţii oamenilor i se acordă respectul cuvenit în marea majoritate a statelor.

Având în vedere analizele făcute cu privire la conflictele moderne, putem afirma că populaţia civilă nu a făcut obiectul unor atacuri directe, în cazul operaţiilor militare în care au fost implicate state membre NATO, în general, fiind respectate principiile proporţionalităţii şi cel al distincţiei obiectivelor militare de cele civile.

Considerăm că, din cele prezentate în prezentul articol, se poate desprinde o concluzie generală, în sensul că stabilirea obiectivelor militare a devenit un proces în care trebuie implicate mai multe categorii de personal calificat în domeniul legislației conflictelor militare și dreptului internațional umanitar deoarece modificarea normelor internaţionale face ca anumite acţiuni militare, ce au fost considerate legale într-un anumit context, ulterior şi într-un alt context, să devină acţiuni ce încalcă normele DOCA.

Indiferent de situaţie, în ipoteza existenţei unor dubii privitoare la încadrarea anumitor obiective, opinăm că principiul distincţiei şi cel al proporţionalităţii oferă linia principală de apărare împotriva metodelor barbare, într-un conflict militar. Valabilitatea acestor principii este întărită în mod serios astăzi, drept pentru care ar trebui considerate epicentrul normelor DOCA.

Note bibliografice:

[1] ***, *Tratatul privind relațiile de prietenie și comerț dintre SUA și Prusia*, 10 septembrie 1785.
[2] ***, *Convenția de la Geneva IV din 12 august 1949*, art. 4, URL: https://crucearosie.ro/assets/Uploads/Conventia-de-la-Geneva-IV.pdf, accesat la 11.07.2019.
[3] ***, „Commentary of 1987: Protection of the civilian population”, *Treaties, States Parties and Commentaries,* paragraph 1930, International Committee of the Red Cross, URL: https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/1a13044f3bbb5b8ec1256 3fb0066f226/5f27276ce1bbb79dc12563cd00434969, accesat la 11.07.2019.
[4] ***, *Protocolul Adiţional I la Convențiile de la Geneva din 12 august 1949 privind protecția victimelor conflictelor armate internaționale*, 8 iunie 1977, art. 57, alin. 3, URL: https://crucearosie.ro/assets/Uploads/Protocolul-Aditional-I.pdf, accesat la 11.07.2019.
[5] ***, *Avoiding and Minimizing Collateral Damage in Eu-Led Military Operations Concept*, Council of the European Union, 3 februarie 2016, p. 8, URL: http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-5785-2016-INIT/en/pdf, accesat la 11.07.2019.
[6] Meredith Reid Sarkees, Frank Whelon Wayman, *Resort to War: a data guide to inter-state, extra-state, intra-state, and non-state wars, 1816-2007*, Michigan University, USA, 2010, pp. 61-62.
[7] *Ibidem*, p. 63.
[8] *Ibidem*, pp. 65-66.
[9] *Ibidem*, p. 485.
[10] *Ibidem*, p. 483.
[11] Stanley Greenberg, Robert O. Boorstin, *People on War: Civilians in the Line of Fire*, I.C.R.C., 2001, p. 19, URL: https://www.icrc.org/eng/assets/files/other/article-public-pers pective-2001.pdf, accesat la 04.05.2019.
[12] Conform International Committee of the Red Cross, *The People on War Report*, Greenberg Research Inc, Geneva, October 1999, p. 10, URL: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/globalreport.pdf, accesat la 11.07.2019.
[13] U.S. Department of Defense, *Law of War Manual*, 2015, pp. 260-269, URL: https://dod.defense.gov/Portals/1/Documents/pubs/DoD%20Law%20of%20War%20Manual%20-%20June %202015%20Updated%20Dec%202016.pdf?ver=2016-12-13-172036-190, accesat la 11.07.2019.
[14] Nese F. DeBruyne, *American War and Military Operations Casualties: Lists and Statistics*, Congressional Research Service, 14 septembrie 2018, pp. 2-3.
[15] Milton Leitenberg, *Deaths in Wars and Conflicts in the 20th Century*, Peace Studies Program, Occasional Paper #29, 3rd Edition, Cornell University, 2006.
[16] Adam Roberts, „Lives and Statistics: Are 90% of War Victims Civilians?”, *Survival*, vol. 52, no. 3, June-July 2010, p. 118.
[17] *Ibidem*, p. 116.
[18] ***, „Secretary-General reflects on 'intervention' in thirty-fifth annual Ditchley Foundation Lecture”, Press Release SG/SM/6613, 26 June 1998, URL: https://www.un.org/press/en/1998/19980626.sgsm6613.html, accesat la 11.07.2019.
[19] Ruth Leger Sivard, *World Military and Social Expenditures*, 16th Edition, World Priorities, Washington DC, USA, 1996, p. 20.
[20] ***, *European Security Strategy. A Secure Europe in a Better World*, Council of the European Union, 2003, p. 29. URL: https://www.consilium.europa.eu/media/30823/qc7809568en c.pdf, accesat la 11.07.2019.
[21] Matthew White, *Statistics of War, Oppressions and Atrocities of the Nineteenth Century (the 1800s)*, martie 2011, URL: http://necrometrics.com/wars19c.htm, accesat la 11.07.2019.
[22] Conform cifrelor prezentate de istoricul american David Wallechinsky, URL: http://necrometrics.com/20c5m.htm#WW1, accesat la 08.06.2019.
[23] Matthew White, *Source List and Detailed Death Tolls for the Primary Megadeaths of the Twentieth Century,* februarie 2011, URL: http://necrometrics.com/20c5m.htm#WW1, accesat la 08.06.2019.
[24] *Ibidem*, URL: http://necrometrics.com/20c5m.htm#Second, accesat la 08.06.2019.
[25] Art. 51, alin. 5, lit. b) din Protocolul Adițional I.
[26] ***, „Commentary of 1987 protection of the civilian population”, *Treaties, States Parties and Commentaries,* paragraph 1930, International Committee of the Red Cross, URL: https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Comment.xsp?action=openDocument&documentId=5E5142B6BA102B 45C12563CD00434741, accesat la 09.07.2019.
[27] *Ibidem*, paragraph 2191.
[28] În fapt nu există o singură opinie asupra caracterului intern sau internațional al acestui conflict, dar oficialii TPII au considerat că acesta are caracter neinternațional, în sentințele pe care le-au pronunțat.
[29] Colonelul John A. Warden din cadrul Forțelor Aeriene ale Armatei SUA fiind un susținător al acestei teorii.
[30] J.W. Crawford, *The Law of Noncombatant Immunity and the Targeting of National Electric Power Systems*, 21 Fletcher F. World Aff. 101, 1997, pp. 101-102.

[31] Human Rights Watch, *Civilian Deaths in the NATO Air Campaign,* p. 5 URL: https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/natbm002.pdf, accesat la 11.07.2019.
[32] Ministru director în cadrul Ministerului de propagandă al Reich-ului.
[33] Bankovic și alții împotriva Belgiei și a altor 16 state.
[34] Conform declarației generalului locotenent Michael Short oferită la *U.S. Senate Armed Services Committee Hearing on Lessons Learned from Military Operations and Relief Efforts in Kosovo*, 1999.
[35] ***, *Prosecutor's Report on the NATO Bombing Campaign*, United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, The Hague, 13 iunie 2000, URL: http://www.icty.org/en/press/prosecutors-report-nato-bombing-campaign, accesat la 11.07.2019.
[36] ***, *Final Report to the Prosecutor by the Committee Established to Review the NATO Bombing Campaign Against the Federal Republic of Yugoslavia*, United Nations International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, The Hague, URL: http://www.icty.org/en/press/final-report-prosecutor-committee-established-review-nato-bombing-campaign-against-federal, accesat la 11.07.2019.
[37] Primele informații susțineau că au decedat 36 combatanți, iar, ulterior, oficiali afgani au afirmat că au fost omorâți 94. Conform „US 'mother of all bombs' killed 92 Isis militants, say Afghan officials", *The Guardian*, 15 aprilie 2017, URL: https://www.theguardian.com/world/2017/apr/15/us-mother-of-all-bombs-moab-afghanistan-donald-trump-death-toll, accesat la 11.07.2019.
[38] Conform articolului ***, „Assad's Regime Is Still Using Chemical Weapons in Syria", *Time*, 14 septembrie 2016, URL: https://time.com/4492670/syria-chemical-weapon-aleppo-assad-regime, accesat la 11.07.2019.
[39] Despre care oficialii Ministrul Sănătății din cadrul Guvernului turc a afirmat că a fost gaz sarin. ***, „Sarin gas used in Syria chemical attack, Turkey's Health Ministry says", *ABC News*, 6 aprilie 2017, URL: https://abcnews.go.com/International/syrias-latest-chemical-attack/story?id=46617872, accesat la 11.07.2019.
[40] ***, „Syria chemical 'attack': What we know", *BBC*, 26 aprilie 2017, URL: http://www.bbc.com/news/world-middle-east-39500947, accesat la 11.07.2019.

Bibliografie:

1. ***, *Convenţia de la Geneva pentru la protecţia persoanelor civile în timp de război*, 1949.
2. ***, *Protocolul Adiţional I la Convenţiile de la Geneva din 12 august 1949 privind protecţia victimelor conflictelor armate internaţionale*, 1977.
3. ***, *Protocolul Adiţional II la Convenţiile de la Geneva din 1949 privind protecţia victimelor conflictelor armate fără caracter internaţional*, 1977.
4. ***, *Tratatul privind relațiile de prietenie și comerț dintre SUA și Prusia*, 1785.
5. ***, *Avoiding and Minimizing Collateral Damage in Eu-Led Military Operations Concept*, Council of the European Union, 2016.
6. ***, *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949,* International Committee of the Red Cross, Geneva, 1987.
7. ***, *European Security Strategy. A Secure Europe in a Better World*, Council of the European Union, 2003.
8. U.S. Department of Defense, *Law of War Manual*, 2015.
9. ABRAHAMS, Fred, *Current Issues in Occupation Law: 2003 Civilian Deaths in Bagdad*, în International Law Studies, vol. 81, SUA, 2006.
10. BOTHE, Michael, *The protection of the Civilian Population and NATO Bombing on Yugoslavia: Comment son a Report to the Prosecutor of the ICTY*, în European Journal of International Law, 2001.
11. CRAWFORD, J.W., *The Law of Noncombatant Immunity and the Targeting of National Electric Power Systems*, 21 Fletcher F. World Aff. 101, 1997.
12. DeBRUYNE, Nesse F., *American War and Military Operations Casualties: Lists and Statistics*, Congressional Research Institute, 2018.
13. GREENBERG, Stanley; BOORSTIN, Robert O., *People on War: Civilians in the Line of Fire*, I.C.R.C., 2001.
14. LEITENBERG, Milton, *Deaths in Wars and Conflicts in the 20th Century*, Peace Studies Program, Occasional Paper #29, 3rd Edition, Cornel University, 2006.
15. ROBERTS, Adam, „Lives and Statistics: Are 90% of War Victims Civilians?", în *Survival*, vol. 52, no. 3, June-July 2010.
16. SARKEES, Meredith Reid; WAYMAN, Frank Whelon, *Resort to War: a data guide to inter-state, extra-state, intra-state, and non-state wars, 1816-2007*, Michigan University, USA, 2010.
17. SIVARD, Ruth Leger, *World Military and Social Expenditures*, 16th Edition, World Priorities, Washington DC, USA, 1996.
18. Agenția de știri *ABC News*, https://abcnews.go.com.
19. Postul de știri *BBC*, http://www.bbc.com.
20. *Comitetul Internațional al Crucii Roșii*, https://www.icrc.org.
21. *Tribunalul Penal Internațional pentru Fosta Iugoslavie*, http://www.icty.org.
22. Organizația *Human Rights Watch,* https://www.hrw.org.
23. *Necrometrics*, http://necrometrics.com.
24. Ziarul *The Guardian*, https://www.theguardian.com.
25. Ziarul *Time*, https://time.com.
26. *Organizația Națiunilor Unite*, https://www.un.org.

Colocviu strategic
Redactor: CS II dr. Cristian BĂHNĂREANU
Pagină web: https://cssas.unap.ro/ro/cs.htm
e-ISSN 1842-8096, 1276/2019

Centrul de Studii Strategice de Apărare și Securitate
Adresă: șos. Panduri, nr. 68-72, sector 5, București
Telefon: 021.319.56.49, Fax: 021.319.57.80
E-mail: cssas@unap.ro, Site: https://cssas.unap.ro